

Σπουδές στο γαλανόμαυρο

φασίστες και παρακρατικοί στην κοιτίδα της δημοκρατίας

Το καταλαβαίνουμε: πολλοί ενδέχεται να βρουν τα όσα ακολουθούν κάπως... άσχετα με το θέμα της στήλης "Σπουδές στο Γαλανόμαυρο". Από τη δική μας σκοπιά ωστόσο, δεν είναι και τόσο άσχετα. Το πρώτο που καταλάβαμε καθώς ετοιμαζόμασταν να ασχοληθούμε με την πείνα της κατοχής, ήταν ότι οι αντιλήψεις γύρω από το συγκεκριμένο ιστορικό επεισόδιο μοιράζονται ένα βασικό κοινό χαρακτηριστικό: όλες τους υποθέτουν ότι ο λιμός της κατοχής διέθετε μια δική του μοναδικότητα, ότι συνέβη μόνο στην Ελλάδα και μόνο λόγω "των Γερμανών". Θελήσαμε να αναιρέσουμε αυτή τη μοναδικότητα και να δείξουμε από τη μια ότι οι λιμοί είναι συνηθισμένα επεισόδια στην ιστορία του καπιταλισμού και από την άλλη ότι ως διαδικασίες δεν είναι εξαίρεση, αλλά μέρος της κανονικής καπιταλιστικής λειτουργίας. Συζητήσαμε λοιπόν αρκετά γύρω από το θέμα "λιμός, καπιταλισμός και φασισμός" και βρήκαμε την άκρη για να το προσεγγίσουμε στην έννοια της εργατικής δύναμης. Ακριβέστερα στην ιστορία της έννοιας "εργατική δύναμη" - γιατί όπως θα δούμε, η "εργατική δύναμη", όχι μόνο δεν είναι έννοια μονοσήμαντη και απaráλλακτη, αλλά η ιστορία της μπορεί να μας μάθει πολλά για την ιστορία του καπιταλισμού και των αντιπάλων του. Τελικά μάλιστα, εκεί που θα έχουμε απελπιστεί σχεδόν πλήρως, κάτι θα μάθουμε και για την ιστορία των λιμών...

1. Ο Μαρξ παραξενεύεται

Ο Μαρξ δημοσίευσε τον πρώτο τόμο του βιβλίου του το 1867.¹ Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου είχε τίτλο "το εμπόρευμα" και η πρώτη παράγραφος του βιβλίου ήταν:

Η παραξενιά του παράξενου εμπορεύματος: Ιστορία της έννοιας "εργατική δύναμη" Μέρος Α'

Ο πλούτος των κοινωνιών όπου κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής παρουσιάζεται ως απέραντη συλλογή εμπορευμάτων· το μεμονωμένο εμπόρευμα είναι η στοιχειώδης μορφή του. Συνεπώς η έρευνά μας ξεκινάει με μια ανάλυση του εμπορεύματος.²

Διάφορα έχουν ήδη από εδώ ξεκαθαριστεί. Για παράδειγμα το γεγονός ότι το θέμα του βιβλίου είναι ο πλούτος, η παραγωγή και η διανομή του υπό το είδος κοινωνικής οργάνωσης που λέγεται καπιταλισμός. Επίσης ότι τα εμπορεύματα ενδιαφέρουν (και η "έρευνα" ξεκινάει από εδώ) γιατί είναι η μορφή με την οποία παρουσιάζεται ο πλούτος υπό καπιταλιστικές συνθήκες. Τέλος όμως, και αυτό είναι το σημαντικότερο, ότι μπορεί αυτό που "παρουσιάζεται" να είναι μια αχανής παρέλαση εμπορευμάτων, αλλά αυτή δεν είναι η ουσία των πραγμάτων· η εμπειρία και η πραγματικότητα του καπιταλιστικού συστήματος αποκλίνουν.

Ο κόσμος του βιβλίου του Μαρξ είναι ένας κόσμος εμπορευμάτων και των μεταξύ τους σχέσεων. Και η βασική θέση του βιβλίου είναι ότι αυτές οι σχέσεις μεταξύ πραγμάτων είναι στην πραγματικότητα σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και κοινωνικών τάξεων. Αφεντικά και εργάτες εντάσσονται σε κοινωνικές σχέσεις μεταξύ τους και είναι αυτές οι σχέσεις που παρουσιάζονται ως σχέσεις μεταξύ των εμπορευμάτων. Ετούτο είναι ένα πραγματικό θαύμα, θαύμα με τη θρησκευτική έννοια του όρου. Και αν αυτό το θαύμα μπορεί και γίνεται πραγματικότητα, είναι μέσω της συγκεκριμένης οργάνωσης των κοινωνιών μας. Η δουλειά που αναλαμβάνει ο Μαρξ είναι να δει πίσω από τις σχέσεις μεταξύ πραγμάτων, τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων. Δεν παρατηρείται συχνά, αλλά αυτό το σχήμα είχε και έχει σοβαρές συνέπειες. Η πιο σημαντική είναι ότι ο κόσμος του βιβλίου του Μαρξ, αν πάρουμε στην κυριολεξία τις αρχικές του παραδοχές, δεν χωρούσε άλλη έννοια πέρα από το εμπόρευμα και την ανταλλακτική του αξία.

Βέβαια ο Μαρξ ήταν άνθρωπος προσεκτικός. Καταλάβαινε πολύ καλά ότι ο κόσμος για τον οποίο μιλούσε ήταν ο κόσμος του κεφαλαίου, ότι την οπτική γωνία του κεφαλαίου ανέλυε, ότι για την "ηθική" και τη συμπεριφορά του κεφαλαίου μιλούσε. Καταλάβαινε επίσης ότι στην πραγματικότητα ο κόσμος του κεφαλαίου δεν είναι ο κόσμος των ανθρώπων και ότι μεταξύ των δύο υπάρχει σοβαρή ένταση. Από τη μια έχουμε τους ανθρώπους, όντα με συναισθήματα, υπολογισμούς και πάνω απ' όλα με δυνατότητα άρνησης και δυσαρέσκειας. Από την άλλη έχουμε το κεφάλαιο, ένα είδος οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων που ισοδυναμεί με γενική αφάριση από την πραγματικότητα. Το κεφάλαιο αγνοεί τους ανθρώπους, τα πάθη και τις γνώμες τους, αφαιρεί για τη ζωή και τον θάνατο, το κεφάλαιο δεν αναγνωρίζει τίποτα πέρα από την ανταλλακτική αξία, δηλαδή τον "μέσο κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας" που δαπανάται για την παραγωγή του εμπορεύματος.

Ο Μαρξ ήταν άνθρωπος προσεκτικός· όποτε αυτή η ένταση έφτανε να επηρεάσει την ανάλυσή του, γινόταν ακόμη προσεκτικότερος και όταν αυτή έφτασε να μπλέξει για τα καλά με τα λεγόμενά του, έγινε πιο προσεκτικός κι από γάτα. Όπως ήταν λογικό, το επίμαχο σημείο δεν ήταν πολύ μετά την αρχή του βιβλίου. Γιατί βέβαια ο κόσμος του βιβλίου του Μαρξ ήταν ένας κόσμος εμπορευμάτων, αλλά είναι γεγονός ότι τα εμπορεύματα παράγονται με κάποιο τρόπο και κυρίως παράγονται από κάποιον. Και αυτοί που παρήγαγαν τα εμπορεύματα στην εποχή του Μαρξ, αυτοί που τα παράγουν και σήμερα, δεν ήταν αφηρημένη συσσώματωση χρόνου εργασίας, αλλά άνθρωποι με σάρκα και οστά, όντα δηλαδή που βρίσκονταν εκτός του κόσμου του κεφαλαίου και έως τη σελίδα 270 βρισκόταν εκτός του κόσμου του βιβλίου του Μαρξ.

Αλλά κάποια στιγμή η σελίδα 270 κατέφτασε και ο Μαρξ έπρεπε να μιλήσει για ένα πολύ σημαντικό θέμα, συγκεκριμένα για το πώς ο ζωντανός εργάτης έρχεται να εμπλακεί με τις ανταλλακτικές αξίες και γενικά με τον κόσμο των αφηρημένων και των νεκρών στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας. Προφανώς έσφιξε τα δόντια, έβαλε τίτλο "Αγορά και Πώληση της Εργατικής Δύναμης" και ξεκίνησε να γράφει, υιοθετώντας από τα λεγόμενα άλλων, παλιότερων από τον ίδιο, μια νέα σημαντική έννοια· την εργατική δύναμη. Ο ορισμός είχε ως εξής:

Εργατική δύναμη ή ικανότητα για εργασία αποκαλούμε το σύνολο των φυσικών και διανοητικών ικανοτήτων που ενυπάρχουν στη φυσική μορφή, στη ζώσα προσωπικότητα ενός ανθρώπινου όντος, ικανότητες που επιστρατεύει όποτε παράγει μια αξία χρήσης οποιουδήποτε είδους.

Ο προσεκτικός Μαρξ κοίταξε με κάθε ευκαιρία να διαχωρίζει την εργατική δύναμη από την εργασία. Η εργασία ήταν η συγκεκριμένη φυσική διαδικασία κατά τη διάρκεια της οποίας ο άνθρωπος εργάτης χρησιμοποιεί το σώμα του και τους φυσικούς πόρους για να παράξει χρήσιμα πράγματα. Η εργατική δύναμη από την άλλη, η δυνατότητα για εργασία, ήταν... τι άλλο; Εμπόρευμα, ένα ον από αυτά που απαρτίζουν τον κόσμο του βιβλίου του Μαρξ και του κεφαλαίου και ταυτόχρονα αυτό που πουλάει ο εργάτης και αγοράζει ο καπιταλιστής. Για να κάνει κατανοητή τη διαφορά ο Μαρξ έφερε το παράδειγμα της κώνεψης και της δυνατότητας για κώνεψη. Προφανώς τα δυο τους είναι διαφορετικά, έλεγε, γιατί όπως ξέρουμε η κώνεψη χρειάζεται κάτι παραπάνω από ένα γερό στομάχι. Εγκαλώντας ένα παράδειγμα από τις βασικές βιολογικές λειτουργίες, έδειχνε ότι καταλαβαίνει τις δύσκολες όψεις του ζητήματος που πραγματεύεται και την πηγή τους - την περίπλοκη σχέση μεταξύ του κεφαλαίου και του κόσμου των ζωντανών.

Εν πάση περιπτώσει, μιας και η εργατική δύναμη ήταν εμπόρευμα, ο προσδιορισμός της αξίας της ήταν εύκολος:

Αυτό το παράξενο εμπόρευμα, όπως όλα τα εμπορεύματα, έχει και αυτό την αξία του. Πώς καθορίζεται; Η αξία της εργατικής δύναμης, καθορίζεται, όπως και η αξία όλων των υπόλοιπων εμπορευμάτων, από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή της.

Δεδομένης της ύπαρξης του ατόμου, η παραγωγή της εργατικής δύναμης συνίσταται στην αναπαραγωγή του εργάτη ή αλλιώς στη συντήρησή του. Η συντήρηση του εργάτη χρειάζεται μια ορισμένη ποσότητα μέσω συντήρησης. Συνεπώς ο αναγκαίος χρόνος για την παραγωγή της εργατικής δύναμης είναι ίδιος με τον αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή αυτών των μέσων συντήρησης.

Ο Μαρξ κατέληξε να ξεμπερδεύει με το θέμα της εργατικής δύναμης και της αξίας της παραθέτοντας μια εξίσωση μέσω της οποίας προσδιοριζόταν η ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης: $(365A + 52B + 4Γ + \dots)/365$, όπου Α είναι το ψωμί που αγοράζουμε κάθε μέρα, Β είναι τα κεριά που αγοράζουμε κάθε εβδομάδα, Γ είναι τα παπούτσια που αγοράζουμε κάθε τρεις μήνες (λέμε τώρα...) και πάει λέγοντας. Καλές οι εξισώσεις, καλά και τα αποτελέσματά τους... Για μια στιγμή όμως! Ας δούμε ξανά το εμπόρευμα “εργατική δύναμη” και αυτά που μας λέει ο Μαρξ γι’ αυτό το εμπόρευμα: Ο εργάτης το πουλάει, ο καπιταλιστής το αγοράζει, η αξία του μετριέται όπως μετράει το κεφάλαιο τις αξίες των εμπορευμάτων. Οπότε γιατί να είναι “παράξενο”; Στις δέκα σελίδες της “Αγοράς και Πώλησης της Εργατικής Δύναμης”, ο Μαρξ επισημαίνει δύο όψεις της παραξενιάς του παράξενου εμπορεύματος. Η επισήμανση της πρώτης όψης είναι άμεση και ρητή: αυτό το εμπόρευμα είναι “παράξενο” γιατί είναι το μοναδικό εμπόρευμα που μπορεί να δημιουργήσει νέα ανταλλακτική αξία εκ του μηδενός: είναι η πηγή του “πλούτου” με τον οποίο αρχίζει το βιβλίο. Αλλά ο Μαρξ επισημαίνει και μια δεύτερη όψη της παραξενιάς του “παράξενου” εμπορεύματος. Αυτή τη φορά ο τρόπος του είναι έμμεσος και υπόρρητος. Είναι ο τρόπος που κλείνει το θέμα της εργατικής δύναμης:

Ας ακολουθήσουμε λοιπόν τον ιδιοκτήτη του χρήματος και τον ιδιοκτήτη της εργατικής δύναμης, ας αφήσουμε ετούτη τη θορυβώδη περιοχή όπου τα πάντα συμβαίνουν στην επιφάνεια κάτω από το βλέμμα του καθενός και ας εισέλθουμε στον τόπο της παραγωγής, εκεί όπου κρέμεται η επιγραφή “απαγορεύεται η είσοδος εις τους μη έχοντες εργασία” (...) [εδώ] μια ορισμένη αλλαγή λαμβάνει χώρα, ή έτσι φαίνεται, στη φυσιογνωμία των πρωταγωνιστών μας. Εκείνος που πριν ήταν ο κάτοχος χρήματος τώρα προπορεύεται ως καπιταλιστής· ο κάτοχος της εργατικής δύναμης ακολουθεί ως ο εργάτης του. Ο ένας χαμογελά με επίγνωση της θέσης του, προσηλωμένος στις δουλειές του· ο άλλος είναι ντροπαλός και συγκρατημένος, σαν κάποιος που έχει φέρει στην αγορά το ίδιο του το τομάρι - και δεν έχει άλλο να περιμένει από το γδάρισμα.

Βρίσκουμε εδώ μια δεύτερη παραξενιά της εργατικής δύναμης: ετούτη εδώ όμως είναι υπόρρητη - δεν αναφέρεται με το όνομά της, παρόλ’ αυτά είναι εκεί. Ο εργάτης, ο ιδιοκτήτης της εργατικής δύναμης, είναι ζωντανό ον και εδώ που τα λέμε ον με συνείδηση του τι έχει συμβεί. Η εργατική δύναμη μπορεί να είναι ένα εμπόρευμα, ο φορέας της όμως, δεν είναι ένα εμπόρευμα. Σκέφτεται, αισθάνεται, έχει γνώμη. Και αν η έκφραση του (ζωντανού) προσώ-

που του μας δίνει μια ιδέα για την κατάστασή του, το τι πραγματικά σκέφτεται είναι εξ ορισμού ανεξιχνίαστο, τόσο για τον επιστήμονα Μαρξ που παρατηρεί τη σκηνή, όσο και για τον γεμάτο σιγουριά καπιταλιστή που “κοιτά τη δουλειά του”. “Μια ορισμένη αλλαγή λαμβάνει χώρα, ή έτσι φαίνεται”. Γιατί αυτό που όντως συμβαίνει, το ξέρει μόνο ο εργάτης.

Από τη μια λοιπόν έχουμε την εργατική δύναμη όπως την αντιλαμβάνεται το κεφάλαιο. Από την άλλη έχουμε την εργατική δύναμη ως αξεδιάλυτα μπλεγμένη με τον ζωντανό φορέα της. Μια υποκειμενική πλευρά της εργατικής δύναμης εμφανίζεται μαζί εμφανίζεται η δυνατότητα της υπονόμησης, της αντίρρησης και τελικά της άρνησης μετατροπής της εργατικής δύναμης σε εργασία. Δυνατότητες που προκύπτουν από το ίδιο το γεγονός ότι ετούτο το εμπόρευμα είναι φερμένο από τον κόσμο των ζωντανών στον κόσμο του κεφαλαίου δίκως να έχει πεθάνει, όπως οι μυθικοί ήρωες που κατέβαιναν ζωντανοί στον Άδη.

Η ένταση που προκύπτει εδώ είναι ένταση μεταξύ της οπτικής του κεφαλαίου από τη μια και του πραγματικού κόσμου από την άλλη. Η σχέση κεφάλαιο βλέπει εμπορεύματα, αξίες που μετριούνται με μέτρο τον χρόνο εργασίας. Η οπτική της μπορεί να περιγραφεί επιστημονικά και αυτό κάνει ο επιστήμονας Μαρξ με τη θεωρία του για την αξία. Ο πραγματικός κόσμος από την άλλη είναι κόσμος έντασης και άρνησης, αντιθέτων συμφερόντων και εξουσίας. Δεν μπορεί να περιγραφεί επιστημονικά, αλλά μόνο ιστορικά. Ολόκληρο το βιβλίο του Μαρξ διέπεται από αυτή την ένταση. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν είναι μια ένταση που προκύπτει από κάποιο θεωρητικό λάθος, αλλά από την ίδια τη φύση του καπιταλιστικού συστήματος κοινωνικής οργάνωσης. Στις 1000 περίπου σελίδες του βιβλίου του, ο προσεκτικός Μαρξ επανήλθε στο θέμα πολλές φορές, χωρίς να το λείει. Πιθανόν γιατί σπανίως έβγαине απολύτως ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα των προσπαθειών του.

2. Ο Μαρξ παλεύει να ξεμπερδευτεί

Το κεφάλαιο “Αγορά και Πώληση...” δεν είναι το μοναδικό σημείο του βιβλίου του Μαρξ όπου η έννοια “εργατική δύναμη” έρχεται στο επίκεντρο. Θα δώσουμε ένα παράδειγμα από τα πολλά, γιατί κρίνουμε ότι βοηθάει να καταλάβουμε τα προβλήματα του Μαρξ και την πολιτική τους σημασία. Το σημείο που μας ενδιαφέρει βρίσκεται στο κεφάλαιο “Μηχανές και Μεγάλη Βιομηχανία”. Εκεί ο Μαρξ συζητάει την εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία. Αρχικά τα πράγματα βαιίνουν ομαλώς, οι έννοιες που έχουν αναπτυχθεί στα προηγούμενα κεφάλαια (αξία, υπεραξία, εργατική δύναμη, σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, συγκεκριμένη και αφηρημένη εργασία) επιστρατεύονται και συνεργάζονται μεταξύ τους με τον πιο επιστημονικό τρόπο. Αποδεικνύεται ότι η εισαγωγή των μηχανών, ακριβώς επειδή οι μηχανές είναι “σταθερό κεφάλαιο”, οδηγεί με μαθηματικό τρόπο στην επιστράτευση γυναικών και παιδιών στην παραγωγή, στην επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας και στην εντατικοποίηση της εργασίας. Καθώς όμως οι σελίδες προχωρούν, φτάνουμε στην ενότητα “η Πάλη μεταξύ του Εργάτη και της Μηχανής”. Και εκεί βρίσκουμε το παρακάτω απόσπασμα:

Ο καταμερισμός της εργασίας αναπτύσσει την εργατική δύναμη με τρόπο μονόπλευρο, την ανάγει στην εξειδικευμένη ικανότητα που αντιστοιχεί στον χειρισμό ενός ειδικού εργαλείου. Όταν τον χειρισμό αυτού του εργαλείου τον αναλαμβάνει η μηχανή, η αξία χρήσης της εργατικής δύναμης του εργάτη εξαφανίζεται και μαζί εξαφανίζεται η ανταλλακτική της αξία. Ο εργάτης καθίσταται αδύνατο να πωληθεί, σαν χαρτονόμισμα που βγήκε εκτός κυκλοφορίας με διάταγμα. (...) Η παγκόσμια ιστορία δεν έχει πιο τρομερό θέμα να προσφέρει από την σταδιακή εξαφάνιση των Άγγλων υφαντών του χειροκίνητου αργαλειού: αυτή η τραγωδία σύρθηκε για δεκαετίες, ώσπου να τελειώσει επιτέλους το 1838. Πολλοί από τους υφαντές πεθαναν από την πείνα, πολλοί άλλοι φυτοζωούσαν με τις οικογένειές τους για χρόνια (...) Στην Ινδία από την άλλη, οι αγγλικές βαμβακομηχανές είχαν ακόμη οξύτερη και ταχύτερη επίδραση. Η αναφορά του γενικού κυβερνήτη το 1834 - 35 μας λέει τα εξής: “ετούτη η δυστυχία είναι δίκως προηγούμενο στην ιστορία του εμπορίου. Τα κόκαλα των υφαντών ασπρίζουν τις πεδιάδες της Ινδίας”.³

Στο κεφάλαιο “Αγορά και Πώληση...” η αξία της εργατικής δύναμης ήταν ψωμί, κεριά, παπούτσια και πάει λέγοντας. Εκεί, ο προσεκτικός Μαρξ αναγνώριζε μεν ότι “αντίθετα με τα άλλα εμπορεύματα, στον καθορισμό της αξίας της εργατικής δύναμης υπεισέρχεται ένα ιστορικό και ηθικό στοιχείο”, συνέχιζε όμως λέγοντας πως “για μια συγκεκριμένη χώρα και μια συγκεκριμένη περίοδο, η μέση ποσότητα των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για τον ερ-

γάτη είναι δεδομένη”.⁴ Εδώ από την άλλη, βρισκόμαστε κάπου 300 σελίδες παρακάτω και ξάφνου ανακαλύπτουμε ότι η ανταλλακτική αξία της εργατικής δύναμης δεν είναι διόλου δεδομένη. Μπορεί να “εξαφανιστεί μαζί με την αξία χρήσης της” και μπορεί αυτή η διπλή εξαφάνιση να γίνει από τη μια στιγμή στην άλλη, με την εισαγωγή μιας νέας μηχανής. Όλα αυτά μάλιστα, ενώ λίγες σελίδες πριν, η “εργατική δύναμη” και η “αξία” της, όχι μόνο ήταν απόλυτα -ή έστω, εν πολλοίς- καθορισμένες, αλλά χόρευαν αρμονικά με τις υπόλοιπες μαρξιστικές έννοιες για να αποδείξουν ότι οι μηχανές “επιμηκύνουν την εργάσιμη ημέρα” και να φτάσουν στα λοιπά επιστημονικά συμπεράσματα των πρώτων ενοτήτων του “Μηχανές και Μεγάλη Βιομηχανία”.

Αν αυτή η σχετικοποίηση της αξίας της εργατικής δύναμης είναι από μόνη της αναπάντεχη, τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται είναι ακόμη πιο διαφωτιστικά για το είδος των προβλημάτων που αντιμετώπιζε ο Μαρξ. Ο Μαρξ αναφέρεται σε δύο περιπτώσεις λιμών του 19ου αιώνα (υπάρχουν πολλές περισσότερες). Αυτά τα γεγονότα, μπορεί να είναι σχετικά άγνωστα σήμερα, στην εποχή του Μαρξ όμως, ήταν γεγονότα γνωστά και συγκλονιστικά. Επίσης ήταν γεγονότα που ελάχιστοι περίμεναν ότι θα σταματήσουν να συμβαίνουν. Ήταν εξάλλου προφανές ότι τα θύματα των λιμών ήταν εργάτες, καθώς και ότι οι λιμοί προέρχονταν από αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία, σχετιζόνταν με την εργασία και την έλλειψή της. Ο Μαρξ ήταν ένας προσεκτικός άνθρωπος που φιλοδοξούσε να μιλήσει “επιστημονικά” για τη φύση της σχέσης κεφάλαιο και του καπιταλιστικού κόσμου, συνεπώς του ήταν αδύνατο να αγνοήσει αυτά τα γεγονότα.

Όπως είναι λογικό λοιπόν, ο Μαρξ προσπαθεί να ερμηνεύσει τους λιμούς με τα εργαλεία που έχει αναπτύξει στις προηγούμενες 500 σελίδες. Αλλά εδώ το έδαφος είναι ολισθηρό. Εδώ εργάτες αφήνονται να πεθάνουν της πείνας, η δίψα του κεφαλαίου για την εκμετάλλευση της ζωντανής εργασίας σαν να στερεύει, η ζωή και ο θάνατος γίνονται καταστάσεις εναλλάξιμες. Οι πεδιάδες της Ινδίας ασπρίζουν από ανθρώπινα οστά και οι Άγγλοι υφαντές πεθαίνουν κατά δεκάδες χιλιάδες σε κοινή θέα, πεθαίνουν επί δεκαετίες στην καρδιά του πιο ανεπτυγμένου καπιταλισμού του πλανήτη. Και ο Μαρξ παραδέχεται σε δύο σύντομες παραγράφους ότι τελικά “αυτό το παράξενο εμπόρευμα” είναι ακόμη πιο παράξενο απ’ ό,τι είχε υποθέσει αρχικά. Τόσο παράξενο που μπορεί να αλλάξει αξία, να υπάρχει τη μια και να εξαφανίζεται την άλλη, να συνδέει τον κόσμο των ζωντανών με τον κόσμο των νεκρών, να κοιτάζει ταυτόχρονα τη ζωή και τον θάνατο σαν τον Ιανό, να χωρίζει το ένα από το άλλο τη μια, να τα ενώνει την άλλη, σαν από καπρίτσιο.

Αλλά κάτι τέτοια είναι πιο κοντά στην ποίηση απ’ ό,τι στην μαρξιστική επιστήμη. Στην καλύτερη των περιπτώσεων είναι ιστορία· η πραγματική ιστορία των καπιταλιστικών κοινωνιών από την εμφάνισή τους μέχρι σήμερα. Κατά τη γνώμη μας, ολόκληρο το βιβλίο του Μαρξ διέπεται από αυτή την ένταση μεταξύ της “επιστήμης” που προσπαθούσε να αναπτύξει από τη μια και της πραγματικής ιστορίας των καπιταλιστικών κοινωνιών από την άλλη. Η “επιστήμη” του Μαρξ ήταν ένα σύνολο εργαλείων προορισμένο για χρήση σε “κανονικές καταστάσεις”. Η ιστορία των καπιταλιστικών κοινωνιών από την άλλη, ήταν μια αέναη διαδοχή εξαιρετικών καταστάσεων. Ο Μαρξ ο επιστήμονας κατέστρωνε νέες έννοιες, ή έκλεβε παλιές και τις έβαζε σε εφαρμογή για να ανακαλύψει “νόμους της καπιταλιστικής κοινωνίας”. Ο Μαρξ ο ιστορικός γνώριζε την ιστορία του καπιταλισμού όσο καλά μπορούσε να τη γνωρίζει ένας άνθρωπος της εποχής του· ταυτόχρονα, ίσως διαισθητικά, ίσως συνειδητά, αναγνώριζε ότι αυτή η ιστορία είναι αδύνατον να περιγραφεί ως αποτέλεσμα της λειτουργίας “επιστημονικών νόμων”, αναγνώριζε την ένταση μεταξύ του κόσμου που περιέγραφαν οι θεωρίες του και της πραγματικής ιστορίας του κόσμου.

Αποτέλεσμα είναι ο Μαρξ ο επιστήμονας και ο Μαρξ ο ιστορικός να εναλλάσσονται από κεφάλαιο σε κεφάλαιο και κάποιες φορές από σελίδα σε σελίδα του βιβλίου, από την επιστημονική πραγμάτευση της ανταλλακτικής αξίας στο πρώτο κεφάλαιο, ως την ιστορική πραγμάτευση της γέννησης του καπιταλισμού στο τελευταίο. Μέσα σε αυτές τις εναλλαγές, η έννοια της εργατικής δύναμης κρατάει έναν από τους πρώτους ρόλους. Γιατί από τη μια είναι ένα εμπόρευμα (δηλαδή άξιο εργαλείο της μαρξιστικής επιστήμης), από την άλλη όμως, είναι έννοια της καπιταλιστικής οντολογίας, είναι ο τρόπος με τον οποίο η σχέση κεφάλαιο κοιτάζει τα έμβια. Να δεχτούμε ότι υπάρχει “εργατική δύναμη” σημαίνει ότι δεχόμαστε πως υπάρχει ένα συγκεκριμένο είδος αντίληψης που όταν βλέπει ανθρώπους καταλαβαίνει αποκλειστικά και μόνο “δυνατότητα για εργασία”. Κι επειδή οι άνθρωποι -ή καλύτερα: οι εργάτες - είναι πολύ περισσότερα από “δυνατότητα για εργασία”, η έννοια “εργατική δύναμη” είναι μια έννοια

που δέχεται εξαρχής ότι η οπτική του κεφαλαίου απέχει χιλιόμετρα από την πραγματικότητα. Και ταυτόχρονα: η σχέση κεφάλαιο προσπαθεί να επιβάλλει την έννοια “εργατική δύναμη” και μαζί να επιβληθεί στην πραγματικότητα. Οι παραλλαγές της έννοιας εργατική δύναμη, τόσο στο βιβλίο του Μαρξ, όσο και στα γραπτά όσων τον ακολούθησαν ή τον παράλλαξαν, προέρχονται ακριβώς από το γεγονός ότι η οπτική του κεφαλαίου μπορεί να ληθεύει, όχι με έναν, αλλά με χίλιους τρόπους και παρόλ’ αυτά να επιζητά την επιβολή με άλλους χίλιους.

Όπως και να ‘χει: το βιβλίο του Μαρξ είναι το αποτέλεσμα μιας έντασης μεταξύ του Μαρξ του επιστήμονα και του Μαρξ του ιστορικού. Από εκεί προκύπτει ο πλούτος του, από εκεί και η σημασία του για τα επαναστατικά κινήματα που ακολούθησαν. Η πιο ενδεικτική στιγμή αυτής της έντασης είναι η έννοια “εργατική δύναμη” και τα χίλια της πρόσωπα. Δεν είναι παράξενο που ο τρόπος που εκφράζεται αυτή η ένταση και η πολιτική της σημασία επηρέασε τη σκέψη του επαναστατικού κινήματος για πάνω από ενάμισι αιώνια.

3. Η “εργατική δύναμη” εξελίσσεται

Ο Μαρξ είχε γράψει το βιβλίο του σε μια εποχή όπου η σχέση κεφάλαιο ολοκλήρωνε την κυριαρχία της πάνω στη ζωντανή εργασία. Οι ίδιες οι μέθοδοι της εργασίας ως φυσική διαδικασία, η συμμετοχή του σώματος και του νου στην εργασιακή διαδικασία αποκτούσαν την ειδική καπιταλιστική τους μορφή. Ταυτόχρονα η εργατική τάξη άρχισε να υπάρχει ως τέτοια: οι αγώνες της ενάντια στην επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας είχαν αρχίσει να δημιουργούν όρια στη συσσώρευση του κεφαλαίου, τα sporadικά άλματα στον ουρανό είχαν αναδείξει το ζήτημα της εξουσίας. Τα αφεντικά είχαν ήδη βάλει μπροστά το μεγάλο εγχείρημα της εισαγωγής της επιστήμης στην καπιταλιστική παραγωγή. Και τα δύο γεγονότα είχαν επηρεάσει το βιβλίο του Μαρξ, που κατ’ αυτόν τον τρόπο μπορεί να γίνει αντιληπτό ως ιστορικό προϊόν.⁵

Αν ισχύει -που ισχύει- ότι οι ιδέες είναι πλάσματα του καιρού τους, οι μαρξιστές διανοούμενοι των αρχών του εικοστού αιώνα είχαν μπροστά τους νέα και δύσκολη δουλειά. Από τη μια η κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στη ζωντανή εργασία είχε φτάσει στο σημείο ανάπτυξης της τείλορικών παραγωγικών μεθόδων. Από την άλλη, η καπιταλιστική ανάπτυξη είχε επεκταθεί ώσπου να καταλάβει το σύνολο των κατοικήσιμων εδαφών του πλανήτη. Ο ιμπεριαλισμός και ο φασισμός αναπτύχθηκαν από το 1900 και μετά σαν οι δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Ο χώρος της διαθέσιμης επέκτασης είχε τελειώσει και τα εθνικά κράτη έρχονταν σε μεταξύ τους σύγκρουση· ο φασισμός ήταν η πολιτική έκφραση αυτής της σύγκρουσης και του βασικού της προαπαιτούμενου, δηλαδή της ήττας της οργανωμένης εργατικής τάξης.

Με άλλα λόγια, ένας θαυμαστός καινούριος κόσμος βρισκόταν προ των πυλών. Οι μαρξιστές διανοούμενοι (που εκείνο τον παλιό καιρό δεν ήταν σκέτοι διανοούμενοι) ανταπεξήλθαν στις νέες ανάγκες όπως τους επέτρεπαν οι ιδιομορφίες της εποχής τους. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ και ο Αντόνιο Γκράμσι, που είναι αυτοί που μας ενδιαφέρουν εδώ, προτού τελειώσουν τις μέρες τους βία στα χέρια του φασισμού, είχαν προλάβει να αναπτύξουν νέες ιδέες για την έννοια “εργατική δύναμη”, αντίστοιχες των καιρών τους.

Προτού υπερασπιστεί μέχρι τέλους τον προλεταριακό διεθνισμό και τη δολοφονήσουν τα Freikorps, η Ρόζα Λούξεμπουργκ είχε προλάβει να γράψει αρκετά βιβλία και άρθρα που στη συντριπτική τους πλειοψηφία είχαν να κάνουν με το φλέγον ζήτημα του ιμπεριαλισμού και του επερχόμενου (Α’ Παγκόσμιου) πολέμου. Το βιβλίο της *Η Συσσώρευση του Κεφαλαίου*, είχε υπότιτλο *Συνεισφορά στην Οικονομική Εξήγηση του Ιμπεριαλισμού*. Εκεί βρίσκουμε, μεταξύ άλλων, το εξής απόσπασμα:

Κάθε νέα αποικιακή επέκταση συνοδεύεται κατά κανόνα από μια ανελήθη μάχη του κεφαλαίου ενάντια στους κοινωνικούς και οικονομικούς δεσμούς των ντόπιων, καθώς και την καταλήστευση των μέσων παραγωγής και της εργατικής τους δύναμης (...) Η συσσώρευση (του κεφαλαίου) με την σπασμωδική της επέκταση, δεν μπορεί να περιμένει την φυσική εσωτερική αποσύνθεση των μη καπιταλιστικών σχηματισμών και τη μετάβασή τους στην εμπορευματική οικονομία. Η βία είναι η μοναδική λύση που απομένει ανοιχτή στο κεφάλαιο. Η συσσώρευση του κεφαλαίου, ειδικά ως ιστορική διαδικασία, χρησιμοποιεί τη βία ως το μόνιμο όπλο της.⁶

Δεν ξέρουμε αν φαίνεται με την πρώτη ματιά, αλλά εδώ τα ζητήματα που μπερδεύουν τον Μαρξ στο ζήτημα του λιμού των Ινδών υφαντών τίθενται

στο επίκεντρο. Από τη μια δεν πρέπει να κοιτάμε τον λιμό, ένα συγκεκριμένο ιστορικό επεισόδιο, αλλά την γενική μορφή της αποικιοκρατίας και τη βία που απαρέγκλιτα τη συνοδεύει. Βέβαια δεν πρόκειται για “παράλογη” βία. Η βία είναι αναγκαία για τον καπιταλισμό ώστε να καταστραφούν οι παλιές κοινωνικές σχέσεις και να εγκατασταθούν οι καινούριες σχέσεις της “εμπορευματικής οικονομίας”. Κι έτσι, η βία, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, όχι μόνο δεν είναι μια παρεκτροπή από την κανονική λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, αλλά είναι αναπόσπαστο κομμάτι της κανονικής λειτουργίας τους. Η βία δηλαδή είναι ο τρόπος, ο μόνος τρόπος για να παρκαθεί η εργατική δύναμη, για να επιβληθεί δηλαδή αυτή η ειδική θέαση του κόσμου, σε περιοχές του κοινωνικού όπου δεν υπάρχει. Η τελευταία πρόταση του αποσπάσματος έχει την ειδική της σημασία: Αν “η συσσώρευση του κεφαλαίου”, δηλαδή ο τίτλος του βιβλίου της Λούξεμπουργκ και ταυτόχρονα η διαδικασία που απασχόλησε τον Μαρξ στο βιβλίο του, ειδωθεί “ως ιστορική διαδικασία”... αν δηλαδή κάνουμε αυτό που ο Μαρξ δίδαξε να κάνει, θα ανακαλύψουμε τη βία ως μόνιμο συστατικό της διαδικασίας δημιουργίας της εργατικής δύναμης.⁷

Ο Αντόνιο Γκράμσι επίσης δολοφονήθηκε από φασίστες, αν και ο θάνατός του ήταν πολύ πιο μακρόσυρτος από της Λούξεμπουργκ. Συγκεκριμένα, ο Γκράμσι, γενικός γραμματέας του ΚΚΙ, βρέθηκε στη φυλακή το 1926. Είχε προηγηθεί η στρατιωτική ήττα του ιταλικού εργατικού κινήματος των αρχών της δεκαετίας του '20 και η άνοδος στην εξουσία του ιταλικού φασισμού. Ο Γκράμσι έμεινε στη φυλακή για δέκα χρόνια και πέθανε στο νοσοκομείο το 1937 σε ηλικία 46 ετών. Κατά τη διάρκεια των χρόνων που έμεινε στη φυλακή, ο Γκράμσι έγραψε πολύ και για πολλά θέματα. Τα γραπτά του διασώθηκαν και κυκλοφόρησαν με την γενική ονομασία *Τετράδια της Φυλακής*. Το *Τετράδιο 22* είχε τίτλο *Αμερικανισμός και Φορντισμός* και στο εσωτερικό του ο Γκράμσι προσπαθούσε, μεταξύ άλλων, να εξηγήσει τον διπλασιασμό του μεροκάματου στην αυτοκινητοβιομηχανία Φορντ. Εκείνος ο διπλασιασμός του μεροκάματου (από 2,5 σε 5 δολάρια) είχε γίνει γνωστός σε όλο τον κόσμο· όπως είναι λογικό άλλωστε, από τη μια είχε δώσει ποταμό επιχειρημάτων σε όσους υποστήριζαν ότι ο καπιταλισμός είναι ο δρόμος της ανθρωπότητας προς την πρόοδο και από την άλλη είχε θέσει σοβαρά προβλήματα στους μαρξιστές. Γιατί αν η αξία της εργατικής δύναμης, όπως μας είχε πει ο Μαρξ, είναι σταθερή και δεν εξαρτάται παρά από “την αξία των μέσων αναπαραγωγής”, πώς είναι δυνατόν να διπλασιάζεται εν μία νυκτί επειδή έτσι κάπνισε στον Φορντ; Ο Γκράμσι έλυνε το ζήτημα ως εξής:

Η βιομηχανία Φορντ απαιτεί από τους εργάτες της κάτι ξεχωριστό, μια ικανότητα που οι άλλες βιομηχανίες δεν ζητούν ακόμα, μια μορφή φθοράς της εργατικής δύναμης και μια ποσότητα φθαρμένων δυνάμεων στο ίδιο μέσο χρονικό διάστημα που είναι πιο επικίνδυνες και πιο εξαντλητικές από αλλού και που ο μισθός δεν αρκεί για να τις ανασυστήσει μέσα στις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες (...)⁸

Ο Γκράμσι, έχοντας μπροστά του τους φασίστες της χώρας του και τις προσπάθειές τους να ελέγξουν κρατικά ολόκληρη την κοινωνική ζωή, ανακάλυψε κάτι καινούριο για την εργατική δύναμη και την ανταλλακτική αξία της. Συγκεκριμένα ότι το τι είναι εργατική δύναμη και τι δεν είναι εξαρτάται από τις γενικές κοινωνικές συνθήκες και όχι μόνο από τις συνθήκες της παραγωγής. “Η ζωή στη βιομηχανία απαιτεί μια γενική μαθητεία, μια διαδικασία φυσικο - ψυχικής προσαρμογής σε

καθορισμένους όρους εργασίας, διατροφής, κατοικίας, συνηθειών κλπ που δεν είναι κάτι το έμφυτο, το “φυσικό”, αλλά πρέπει να αποκτηθεί (...)”, έγραφε. Και μαζί αναγνώριζε ότι η δημιουργία της εργατικής δύναμης είναι ένα έργο που εκτείνεται έξω από την παραγωγή, στους τόπους της αναπαραγωγής του εργάτη. Μαζί αναγνώριζε ότι μπορεί η εργατική δύναμη να είναι η δυνατότητα για εργασία, αλλά αυτή η δυνατότητα δεν είναι μόνο γνώση του “πώς δουλεύουν” οι μηχανές ή τα εργοστάσια. Η ύπαρξη ή η ανυπαρξία της “δυνατότητας για εργασία” προϋποθέτει και την ύπαρξη ενός συγκεκριμένου πολιτισμού, ηθικής και κοσμοθεωρίας. Και εδώ, στην παραγωγή του επιθυμητού πολιτισμού, μπορεί να εμπλακεί το κράτος:

Στην Αμερική, η ορθολογικοποίηση της εργασίας και η ποτοαπαγόρευση είναι αναμφίβολα συνδεδεμένες: οι έρευνες των βιομηχάνων για την ατομική ζωή των εργατών, οι υπηρεσίες επιθεώρησης που δημιουργήθηκαν από ορισμένες επιχειρήσεις για να ελέγχουν την “ηθική” των εργατών είναι αναγκαίες της νέας μεθόδου εργασίας. (...) [Το αμερικανικό φαινόμενο] αποτελεί επίσης τη μεγαλύτερη συλλογική προσπάθεια που έγινε ως τώρα για να δημιουργηθεί, με πρωτόγνωρη ταχύτητα και με μια συνείδηση σκοπών άγνωστη στη μέχρι τώρα ιστορία, ένας νέος τύπος εργάτη και ανθρώπου.

Ο Γκράμσι συνέχιζε επισημαίνοντας ότι ο “νέος τύπος εργάτη και ανθρώπου”, δηλαδή το νέο είδος εργατικής δύναμης που προσπαθούσε να δημιουργήσει το κράτος και η βιομηχανία των ΗΠΑ, έπρεπε να είναι εγκρατής και μετρημένος, από τις διατροφικές μέχρι τις σεξουαλικές του συνήθειες. Η ποριτανική ηθική, το σταθερό σπιτικό και η μονογαμία ήταν τόσο απαραίτητα στοιχεία της εργατικής δύναμης, όσο και η γνώση της λειτουργίας των μηχανών. Η προσπάθεια του κράτους και της βιομηχανίας να τα δημιουργήσουν, έφερε τις επιταγές του καπιταλιστικού συστήματος κοινωνικής οργάνωσης σε τόπους για τους οποίους η οπτική του κεφαλαίου κανονικά δεν θα έπρεπε να επιδεικνύει ενδιαφέρον: στην κουζίνα, στην ταβέρνα και στην κρεβατοκάμαρα. Η επιγραφή “απαγορεύεται η είσοδος εις τους μη έχοντας εργασία” έπαυε να αποτελεί το όριο μεταξύ του κόσμου του κεφαλαίου και του κόσμου των ανθρώπων.

Για να συνοψίσουμε, Ο Γκράμσι και η Λούξεμπουργκ, προφανώς αντλώντας τις ιδέες τους από την ιστορική εμπειρία της εποχής τους, από το φορντικό σύστημα ο ένας, από την αποικιοκρατία η άλλη, προσέφεραν δύο σημαντικές καινοτομίες στην έννοια της εργατικής δύναμης. Η πρώτη καινοτομία ήταν η ιδέα ότι η παραγωγή της εργατικής δύναμης δεν ήταν μόνο τα παπούτσια και το ψωμί του Μαρξ, αλλά μια γενικότερη διαδικασία παραγωγής έξω από την καπιταλιστική παραγωγή. Ο κόσμος του εμπορεύματος συνδέθηκε με τον κόσμο έξω από το εμπόρευμα μέσω της ειδικής φύσης του εμπορεύματος “εργατική δύναμη”. Η δεύτερη καινοτομία ήταν ότι η διαδικασία παραγωγής της εργατικής δύναμης είναι άμεσα και αξεδιάλυτα συνδεδεμένη με τη βία. Αυτές οι δύο ιδέες έμειναν για καιρό ανεκμετάλλευτες, χάθηκαν πρόσκαιρα στη δίνη των γεγονότων του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα, συνεθλίβησαν κάτω από την κυριαρχία του σταλινισμού στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος. Αλλά δεν πέθαναν μαζί με εκείνους που τις υπέγραψαν. Θα γίνονταν αντικείμενο επεξεργασίας και πρακτικής εφαρμογής κάποιες δεκαετίες αργότερα, ξεκινώντας από τη δεκαετία του '60.

Αλλά αυτή είναι μια ιστορία για το επόμενο τεύχος.

Σημειώσεις

1. Για να μην μπερδεύμαστε θα χρησιμοποιούμε τη φράση “το βιβλίο του Μαρξ” όποτε αναφερόμαστε στον πρώτο τόμο του βιβλίου *Capital* και τη λέξη “κεφάλαιο” όποτε αναφερόμαστε... στο κεφάλαιο.
2. Τα αποσπάσματα από το Karl Marx, *Capital*, Penguin, 1990, σελ. 270 - 280.
3. Στο ίδιο, σελ. 557 - 558.
4. Στο ίδιο, σελ. 275.
5. Μια τέτοια αντιμετώπιση του βιβλίου του Μαρξ μπορεί να βρει κανείς στο George Caffentzis, “Γιατί οι Μηχανές δεν Μπορούν να Δημιουργήσουν Αξία ή η Θεωρία του Μαρξ για τις Μηχανές”, στο George Caffentzis, *Η Εργασία, η Ενέργεια και η Καπιταλιστική Κρίση*, Αρχείο 71, 2012.
6. Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, Routledge, 2003, Α' Έκδοση 1913.
7. Μιλώντας λίγα χρόνια αργότερα, από μια πολύ διαφορετική πλευρά του πλανήτη και μια πολύ διαφορετική θέση, ένας άλλος μαρξιστής φρόντισε να επαληθεύσει τη Ρόζα, όχι θεωρητικά, αλλά στην πράξη: “Με την πρώτη ματιά φαίνεται να μη διαθέτουμε άφθονη εργατική δύναμη. Αλλά πώς μπορούμε να φθάσουμε σε αυτήν; Πώς μπορούμε να τη χρησιμοποιήσουμε; Πώς πρέπει να την οργανώσουμε από την άποψη της παραγωγής; (...) Ο μοναδικός τρόπος για να αποκτήσουμε την απαραίτητη για τα οικονομικά μας προβλήματα εργατική δύναμη είναι η καθιέρωση της υποχρεωτικής εργασίας (...)”. Αυτές ήταν οι προτροπές του Τρότσκι για την αναδιοργάνωση της παραγωγής στη Σοβιετική Ένωση μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση. Η βία παρέμενε το απαραίτητο συστατικό της δημιουργίας της εργατικής δύναμης, ανεξαρτήτως ιδεολογιών. [Η έκθεση του Τρότσκι προς το 3ο Πανρωσικό Συνέδριο των Συνδικάτων παρατίθεται Λέον Τρότσκι, *Τρομοκρατία και Κομμουνισμός*, 1920].
8. Τα αποσπάσματα εδώ είναι από το Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, Α/ Συνέχεια, 1988.